

СТАТТІ

Небрат С.Г.

АСТРАГАЛИ У ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ ЛЮДНОСТІ ІНГУЛЬСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

Реферат: Статтю присвячено похованням інгульської катакомбної культури з астрагалами (таранними кістками) копитних. Проаналізувавши відомі автору матеріали, було визначено частоту знаходження цих знахідок, окреслено їх ареал. Було з'ясовано, чим вирізняються на тлі решти поховань комплекси з астрагалами.

Ключові слова: середній бронзовий вік, інгульська катакомбна культура, поховання, астрагали.

Вступ. Таранні кістки копитних (астрагали) вже давно розглядаються дослідниками курганних старожитностей в якості окремої категорії інвентарю. В різній кількості вони трапляються в похованнях археологічних культур доби бронзи Північного Причорномор'я і Приазов'я. Традиційно їх пов'язують зі грою, що носила ритуальний характер. Примітним є те, що гра з астрагалами, попри на свою давність, досі зберіглася у деяких народів Середньої Азії.

З усіх археологічних культур Східної Європи, найповніше було вивчено комплекси з астрагалами зрубної, бабинської, синташтинської, петровської, алакульської культур [Цимиданов 2004, с. 53-54; Литвиненко 2005; Сотникова 2014; Подобед и др. 2014], тоді як катакомбним похованням було приділено вкрай мало уваги. Не побачило світ жодної аналітичної праці, присвяченої традиції розміщення таранних кісток у похованнях інгульської катакомбної культури (ІКК). Втім необхідність подібного дослідження підкреслювалася авторами праць, зокрема присвячених вивченню традиції використання астрагалів носіями культурного кола Бабине [Литвиненко 2005, с. 84; Гришук 2013, с. 31].

Цікаве спостереження здійснили С.Ж. Пустовалов і Л.А. Черних. Як відзначають дослідники, астрагали походять з поховань чоловіків і хлопчиків [Пустовалов 1982, с. 160]. На думку І.Ф. Ковальової, це додатково свідчить про чільні ролі чоловіка у скотарстві та металургії катакомбного часу. Сама І.Ф. Ковальова схильна пов'язувати знахідки астрагалів як з проявом культу барана, так і з ритуальною грою [Ковалева 1983, с. 96]. Ю.О. Шилов вважає, що астрагал у поховальному обряді втілює ідею пересування, несе символіку розмноження стада [Шилов 1995, с. 215, 222].

У свою чергу, В.Н. Войнаровський пов'язує деякі катакомбні комплекси, в яких було знайдено астрагали, з похованнями осіб, що за життя займалися вичинкою шкіри. Самі астрагали, на його думку, були знаряддями праці [Войнаровський 2007, с. 442]. Доволі цікавим видається припущення, висловлене В.А. Підобідом, А.М. Усачуком і В.В. Цимидановим щодо астрагалів великих копитних у похованнях культур бронзової доби. Дослідники вважають, що ці артефакти служили сировиною для виготовлення утилітарних виробів, а з іншого – були атрибутами різних обрядів. Відзначаючи їх полісемантичність, археологи вважають, що, в залежності від поховального обряду, знакове навантаження астрагалів великої рогатої худоби (ВРХ) було різним [Подобед и др. 2014, с. 48]. Автори дійшли такого висновку, залучаючи до аналізу пізніші комплекси, переважно пізнього бронзового віку.

Так, в археологічній літературі складається дві протилежні думки: з одного боку, ряд авторів вважає астрагали елементами гри, що, можливо, носила магічне забарвлення, а супроводжувані подібним інвентарем персони могли бути гравцями, віщунами, служителями культу. Згідно з іншою думкою, астрагали можуть розглядатися як знаряддя праці ремісника. Так чи інакше, таранна кістка виступає в якості особливого знаку або символу.

Торкаючись термінології, підтримаємо думку дослідників, які вважають, що формулювання "астрагали дрібних/великих копитних" є більш обтічним і зручнішим, ніж "астрагал дрібної рогатої худоби", "астрагал бика" і т.п. [Подобед и др. 2014, с. 32]. Причина полягає в тому, що для більшості подібних знахідок з поховань доби бронзи немає відповідних визначень, виконаних професійними археозоологами. Так само відчувається брак трасологічних спостережень за катакомбними матеріалами. Все це віддаляє нас від розуміння низки деталей поховального обряду, їх значущості або другорядності.

Повертаючись до таранних кісток дрібних і великих копитних з курганів середньої бронзи, цікаво було б усвідомити: 1) як часто і в якій кількості астрагали входили до складу поховального інвентарю носіїв ІКК; 2) на яких теренах ця традиція виявлялася найчастіше; 3) чи виділяються на загальному тлі поховання з астрагалами і яке місце в суспільстві могли посідати поховані з ними люди.

Дослідження. Для аналізу автором було залучено 1203 поховання ІКК, які походять з могильників, досліджених на теренах сучасної України, Молдови й РФ від Нижнього Дунаю на заході до р. Міус на сході. Загалом вдалося виділити 25 комплексів, у яких було знайдено в якості супутнього поховального інвентарю таранні кістки дрібних і/або великих копитних, що становить 2% від усєї вибірки. Наведемо їх перелік:

1. Хаджидер, Костюкова Могила, п. 28 (Одеська обл., Україна) [Островерхов 1990, с. 74-75].
2. Хаджидер, Костюкова Могила, п. 30 (Одеська обл., Україна) [Островерхов 1990, с. 74-75].
3. Старогорожене 2/22 (Миколаївська обл., Україна) [Шапошникова 1977, с. 132-133].
4. Головківка I 5/8 (Кропивницька обл., Україна) [Полин 1992, с. 40].
5. Головківка VI 24/2 (Кропивницька обл., Україна) [Полин 1992, с. 50].
6. Первомаївка I 1/14 (Херсонська обл., Україна) [Евдокимов и др. 1981, с. 9-10].
7. Бабенкове 2/9 (Херсонська обл., Україна) [Щепинский 1969, с. 96-97].
8. Василівка 1/6 (Херсонська обл., Україна) [Кубышев 1984, с. 44].
9. Сергіївка-76 I 1/12 (Херсонська обл., Україна) [Кубышев 1976, с. 115-116].
10. Сергіївка-84, Золота Могила 1/12 (Херсонська обл., Україна) [Кубышев 1984, с. 125].
11. Сивашівка 2/14 (Херсонська обл., Україна) [Кубышев 1980, с. 185].
12. Рисове 7/47 (Крим, Україна) [Щепинский 1969, с. 183].
13. Цілинне 1/21 (Крим, Україна) [Генинг 1989, с. 33].
14. Кропоткіне 1/12 (Крим, Україна) [Колтухов 1998, с. 92-93].
15. Мартинівка 2/22 (Крим, Україна) [Щепинский 1969, с. 259].
16. Бабурка 1/14 (Запорізька обл., Україна) [Попандопуло 1993, с. 81].
17. Нове Запоріжжя 1/2 (Запорізька обл., Україна) [Тихомолова 2014, с. 53].
18. Тягунова Могила 11/15 (Запорізька обл., Україна) [Пустовалов 2005, с. 173].
19. Тягунова Могила 11/16 (Запорізька обл., Україна) [Пустовалов 2005, с. 173].
20. Біленьке II 3/3 (Запорізька обл., Україна) [Попандопуло 1997, с. 108].
21. Нове 16/6 (Запорізька обл., Україна) [Плешивенко 2012, с. 110].
22. Білозерський Лиман 10/4 (Запорізька обл., Україна) [Плешивенко 2006, с. 35].
23. Вовчанськ 5/3 (Запорізька обл., Україна) [Кубышев 1980, с. 36].
24. Виноградне 3/36 (Запорізька обл., Україна) [Пустовалов 1999, с. 241-242].
25. Бессергеновка III 8/8 (Ростовська обл., РФ) [Прокофьев 1997, с. 80].

Нанесені на мапу (рис. 1), комплекси в своїй локалізації демонструють певну закономірність. Перша група поховань з астрагалами зосереджена в районі порогів Дніпра, друга – локально в степах Таврії (південь Херсонщини та Північний Крим).

Питома вага поховань ІКК з астрагалами є незначною. Зіставлення з іншими культурами доби бронзи дало приблизно такий же показник. Так, за підрахунками Р.О. Литвиненка, у дніпро-донський бабинській культурі поховання з астрагалами становлять 4,4% від загальної вибірки (47 зі 1066 комплексів), а в дніпро-прутський

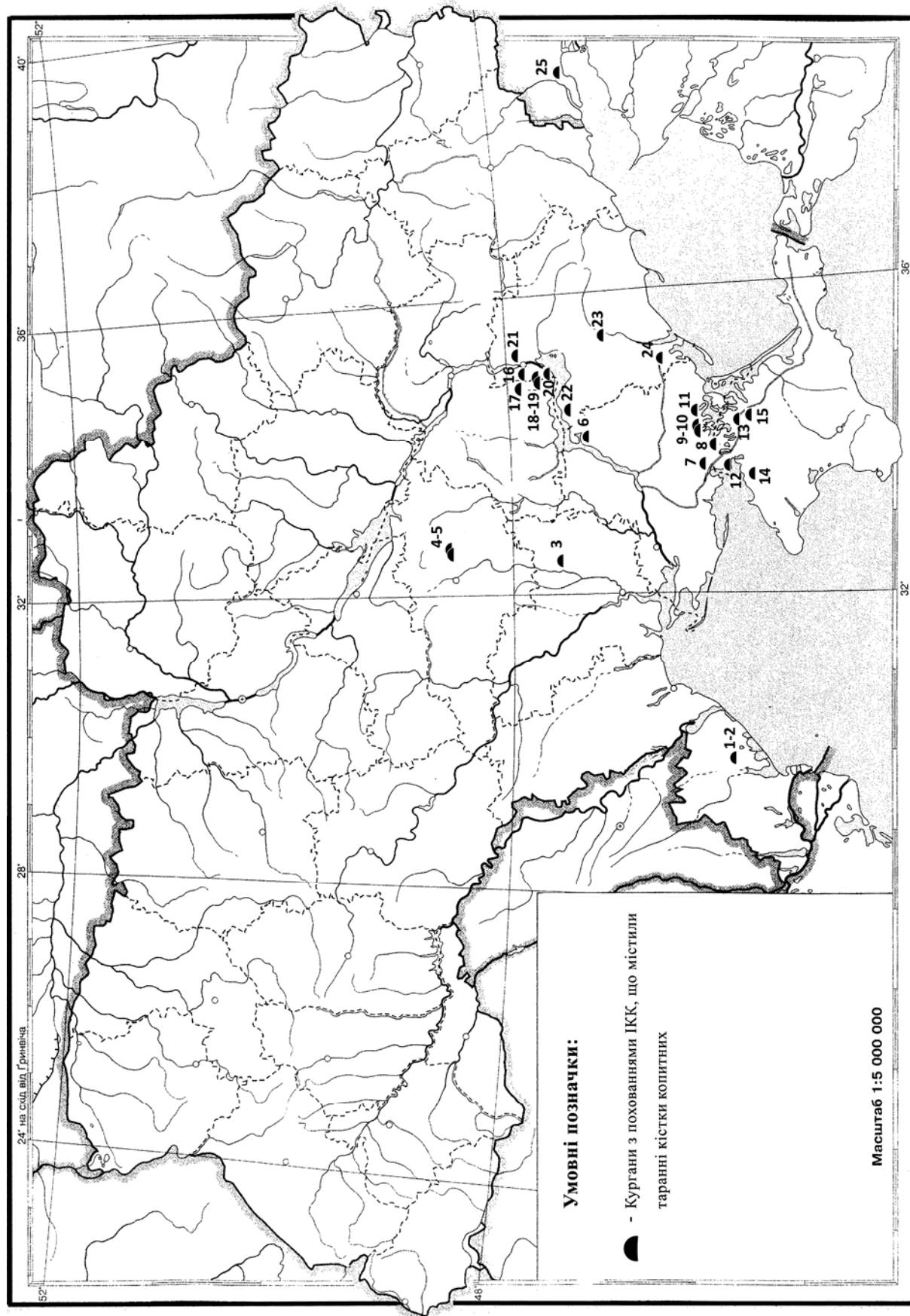

Рис. 1. Арсал поховань ІКК з таранними кістками копитних
Fig. 1. The area of burials ICC with talus of hoofed animals

бабинській культурі – 1,12% (27 з 2400 могил) [Литвиненко 2005, с. 75]. Примітно, що середній показник для культурного кола Бабине так само становить дещо більше 2%. Для

західної частини ареалу зрубних пам'яток зробив підрахунки В.В. Циміданов. За його даними, зрубні поховання з таранними кістками тварин становлять 3,3% від усіх врахованих (78 з 2831 поховань) [Циміданов, 2004, с. 124].

Традицію покладання до поховань астрагали можна впевнено вважати полікультурною. Таранні кістки виявляли в похованнях ямної, новотиторівської, ранньокатакомбної, середньодонської та донецької катакомбних культур, культурного кола Бабине, (дніпродонська і дніпро-прутська бабинські культури), в могилах сінташтинської, андронівської, зрубної культур [Тошев 2007, с. 51; Гей 2000, с. 35; Кульбака 1998, с. 35; Ларенок 2000, с. 47; Гугуев 2009, с. 39, 41; Литвиненко 2005; Синюк 1983, с. 78].

Носії ІКК, як правило, в поховання клали від 1 до 4 астрагалів (табл. 1). Але в більшості випадків трапляється один, рідше – два екземпляри. Одночасна присутність в комплексі таранних кісток дрібних і великих копитних зафіксована лише одного разу – в похованні Цілинне 1/21 в Криму (3 астрагали великий копитних + 1 астрагал дрібного копитного) [Генинг 1989, с. 33]. Другу катакомбу, де було виявлено відразу 4 астрагали, було відкрито в Північно-Східному Приазов'ї (Бессергеновка III 8/8) [Прокофьев 2009, с. 80].

Табл. 1. Астрагали дрібних і великих копитних у похованнях ІКК

Кількість астрагалів	1 шт.	2 шт.	3 шт.	4 шт.
Поховання з астрагалами дрібних копитних	9	8	1	1
Поховання з астрагалами великих копитних	4	0	0	0
Поховання з астрагалами дрібних і великих копитних (в одному комплексі)	0	0	0	1+3

У похованнях ІКК наразі не відомо орнаментованих, а також сточених з одного чи кількох боків екземплярів. В одному випадку (Старогорожене 2/22) астрагал був просвердлений [Шапошникова 1977, с. 132-133].

Доволі цікавим видається з'ясування тенденції розміщення таранних кісток відносно небіжчика. За нашими спостереженнями (табл. 2), найбільш "пріоритетними" місцями, де розміщувався поховальний інвентар в катакомбах ІКК, були зони біля голови (частіше праворуч або у тім'я) і поблизу правиці померлого. Вкрай нечасто супутні речі трапляються в камері біля ніг, ще рідше – у вхідній шахті. У випадку з астрагалами простежується дещо інша тенденція: їх також було виявлено в заповненні шахт, камер катакомб, біля ніг, у головах (як праворуч, так і ліворуч черепа). При цьому не відомо випадків розміщення астрагалів "ланцюжком", що є знайомим за матеріалами інших культур доби бронзи.

За відсутності трасологічних аналізів, поки рано говорити про використання таранних кісток в якості знарядь праці для обробки шкур. Широке коло історичних та етнографічних паралелей вказує, скоріше, на неутилітарне призначення астрагалів (гра, ворожіння). В археологічній літературі поширена думка, що астрагали служили не тільки для гри. Так, В.В. Циміданов внаслідок аналізу зрубних пам'яток дійшов висновку, що астрагали поклалися до могил служителів культу. Все-таки цей висновок не слід переносити під копірку, оскільки не варто вважати, що смислове навантаження астрагалів у контексті поховального обряду не змінювалася.

Аналіз характеристик поховального обряду і супутнього інвентаря показав, що більшість досліджених поховань можна умовно назвати "пересічними". Винятком є

катакомба, відкрита біля с. Виноградного (3/36). Неординарність цього комплексу підкреслено наявністю другої камери, присутністю глиняних масок на обличчях померлих, кам'яної булави і дерев'яної чаші [Пустовалов 1999, с. 242-242]. Ще в 4 комплексах було виявлено зброю (три сокири, булава, наконечники стріл), яку можна вважати статусним інвентарем. При цьому, два поховання з чотирьох містили рештки двох померлих. З цієї причини важко визначити, кому з небіжчиків призначалася зброя, а кому – астрагали. Примітно, що у жодному з поховань не було виявлено металевих виробів і колес возів, які б закривали вхід до камери. Відсутність таких соціально значущих елементів у поховальному обряді є показовим. Більш того, 5 поховань, за винятком астрагалів, не містили іншого інвентарю. Все це підштовхує до думки, що більшість людей, похованих з астрагалами, за життя не володіли особливими привілеями. Нічого не вказує на їхню приналежність ані до військової верхівки, ані до служителів культу. Навпаки, наявність знарядь праці з кістки, кременю й каменю, а також зброї, говорить про їхню причетність до виробничої та військової сфер.

Табл. 2. Розміщення астрагалів в похованні

Місце знаходження таранних кісток у похованні	Кількість випадків
У головах небіжчика	6
Біля правиці	7
Біля лівиці	2
У ногах	4
У кенотафі	1
У заповненні камери катакомби	5
У заповненні шахти катакомби	2

Торкаючись питання щодо гри з астрагалами, варто відзначити, що в катакомбний час з'являються гральні кістки біпірамідальної форми, зі шліфованою поверхнею, з нанесеними насічками й точки. Відомі вони й за матеріалами ІКК. Без сумніву, саме вони безпосередньо використовувалися для гри (можливо, з ритуальними цілями). Л.С. Клейн вважає, що астрагали були в більш широкому вжитку, тоді як гральні кістки залишалися предметом розкоші [Клейн 1997, с. 54]. Очевидно, виготовлення грального "кубика" забирало більше часу, ніж вилучення таранної кістки зі суглоба тварини без її подальшої обробки. Проте, розглядати астрагал виключно як "дешевий" замітник гральної кістки не варто. Певні варіанти ігор з астрагалами могли мати розвиваючий характер. За допомогою гри з астрагалами діти носіїв ІКК, подібно сучасним юним казахам, які грають в асички (таранні кістки барана), навчалися рахунку, розвивали окомір, формували спритність. Ця гра дещо схожа зі старою грою в бабки, правда, в останній використовувалися не таранні кістки, а проксимальні фаланги копитних. Ігровий процес гри з асичками й бабками полягав у спритності кидання кісточок. Гральні кістки з поміченими знаками сторонами для цього не придатні.

Ймовірно, в особливих випадках астрагали могли використовуватися не лише для гри або ворожби. В.В. Циміданов зазначав, що у деяких іраномовних народів астрагали були оберегами від злих сил, використовувалися в пологовій обрядовості, виступали в якості медіаторів між світами [Циміданов 2015, с. 61]. У скотарських тюркомовних народів астрагали, що зберігалися у будинку, приносили господареві достаток і щастя, символізували

родючість. Народи Сибіру закопували їх, щоб вони сприяли розмноженню худоби. Алтайці прив'язували астрагал до колиски дитини [Стрельник 2010, с. 48].

Повертаючись до дитячого поховання зі Старогороженого 2/22, варто ще раз відзначити, що це поки що єдиний відомий автору випадок виявлення просвердленого астрагала в інгульському похованні. Найімовірніше, що в даному випадку астрагал використовувався саме як амулет або оберіг. Примітно, що в цьому ж похованні було знайдено також просвердлений камінчик, який, можливо, також правив за оберіг.

Факт перебування астрагалів в заповненні шахт також є досить цікавим. Можна припустити, що завершення поховального обряду супроводжувалося ритуальний кидком астрагала до могили. Можливо, так можна пояснити випадки виявлення таранних кісток у заповненні шахт і в камерах катакомб.

Висновки. Таким чином, все вищезазначене свідчить про те, що представники ІКК використовували в певних випадках таранні кістки дрібних і великих копитних в поховальному обряді. Найчастіше така практика простежується в курганах Нижньої Наддніпрянщини й Криму. Аналіз матеріалу не дозволяє говорити про те, що поховані разом з астрагалами люди належали до елітарної верхівки суспільства ІКК. Ймовірно, таранні кістки тварин використовувалися не тільки для гри або ворожіння. Астрагал виступав свого роду символом, який мав певне навантаження. Мабуть, особливі випадки вимагали розміщення таранних кісток у могилі в якості поховального інвентарю. У перспективі було би цікаво зібрати дані щодо поховань з таранними кістками інших катакомбних культур, проаналізувати і зіставити з результатами дослідження інгульських матеріалів.

Переклад Р.О. Литвиненка

Небрат С.Г.

АСТРАГАЛЫ В ПОГРЕБАЛЬНОМ ОБРЯДЕ НАСЕЛЕНИЯ ИНГУЛЬСКОЙ КАТАКОМБНОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена исследованию практики использования астрагалов в погребальном обряде населения ингульской катакомбной культуры (ИКК) эпохи средней бронзы. Астрагалы (таранные кости), найденные в погребальных комплексах, представляют отдельную категорию погребального приданого. Именно поэтому они заслуживают особого исследования, наравне с другим погребальным инвентарем. Актуальность предложенной темы связана с нехваткой работ, посвященных астрагалам в погребальном обряде ингульской катакомбной культуры.

Цель статьи – всесторонне проанализировать существующие археологические источники с целью реконструкции направлений использования астрагалов в культовой сфере. Для достижения поставленной цели были решены следующие задачи: было выяснено, насколько часто и в каком количестве астрагалы входили в состав погребального инвентаря носителей ИКК; на каких территориях была распространена эта традиция; как выделяются на общем фоне захоронения с астрагалами и какое место в обществе могли занимать люди, похороненные с ними. На фоне постоянного роста заинтересованности в изучении религиозных представлений древних народов, обращено внимание на отдельную тему возможных межкультурных заимствований на уровне не только материальной, но и духовной культуры. Использование астрагалов, очевидно, не ограничивалось игрой и гаданием. Вероятно, астрагалам приписывались магические свойства. Использование их было необходимо при погребении отдельных лиц и при определенных обстоятельствах.

Ключевые слова: средний бронзовый век, Ингульская катакомбная культура, захоронения, астрагалы.

ASTRAGALUS IN THE BURIAL RITE OF THE INGUL CATACOMB CULTURE'S POPULATION

The article is devoted to the practice of using Astragalus in the burial rite of the population of the Ingul Catacomb culture of the Middle Bronze Age. Astragalus (talus) which were found in burial complexes represent a distinct category of burial goods. That is why Astragalus deserve a special study. The relevance of the proposed research is justified by a lack of previous works dedicated to the tradition of the room talus bone in the burial rite of the Ingul Catacomb culture.

This article aims at the comprehensive review of the existing archaeological records representing the trends in the use of Astragalus in the religious sphere. In order to achieve this goal, the following questions should be replied. How often and in what quantity Astragalus were included into the funeral inventory of graves of the Ingul Catacomb culture? In what areas this tradition was spread? What is the place of burials with Astragalus among other graves, and what social position could be taken by people buried with them.

Use of Astragalus, in the opinion of the author, was not limited to the game and divination. Probably, some magical properties were attributed to the Astragalus. Under certain circumstances, their use was necessary in burial of individuals with a special social status.

Keywords: Middle Bronze Age, Ingul Catacomb culture, burials, Astragalus.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Войнаровський В.М. Поховання чинбарів / В.М. Войнаровський // ЗНТШ. Праці археологічних комісій. – Львів, 2007. – Т. ССLIII. – С. 440-466.

Гей А.Н. Новотиторовская культура / А.Н. Гей. – М., 2000. – 224 с.

Генинг В.В. Археологические памятники Крымского Присивашья. Первая курганныя группа у с. Целинное / В.В. Генинг, В.Н. Корпусова – К.: ИА НАН УССР, 1989. – 44 с.

Грищук О.М. Астралаги як елемент поховального обряду населення Дніпро-Донської бабинської культури / О.М. Грищук // ДАЗ. – № 17. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2013. – С. 24-34.

Гугуев Ю.К. Половецкое святилище из могильника Рябичев на левобережье Дона / Ю.К. Гугуев // Труды археологического научно-исследовательского бюро. – Т. IV. – Ростов-н/Д, 2009. – С. 12-73.

Евдокимов Г.Л. Отчет о раскопках курганов и поселения Краснознаменской новостроечной экспедицией в Херсонской обл. в 1981 г. / Г.Л. Евдокимов, А.Г. Поруцкий, Я.П. Гершкович. – 153 с. – НА ИА НАНУ. – № 1981/21.

Клейн Л.С. Происхождение нуля, или древнейшая эволюция игры в кости между Дунаем и Индом / Л.С. Клейн // Stratum plus. – СПб.; Кишинева; Одесса, 1997. – С. 47-66.

Ковалева И.Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины) / И.Ф. Ковалева. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983. – 108 с.

Колтухов С.Г. Курганные древности Крыма. II (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1993-1995 гг.) / С.Г. Колтухов, Г.Н. Тоцев – Запорожье, 1998. – 194 с.

Кубышев А.И. Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в 1976 г. / [А.И. Кубышев, В.В. Дорофеев, Г.Л. Евдокимов, А.В. Николова, С.В. Полин, А.В. Симоненко, Г.И. Чекамова, В.И. Ядвичук]. – 157 с. – НА ИА НАНУ. – № 1976/11.

Кубышев А.И. Раскопки Херсонской археологической экспедиции в 1980 г. / [А.И. Кубышев, В.В. Дорофеев, Ю.А. Шилов, С.В. Полин, Н.П. Шевченко, Л.А. Черных, И.Л. Марченко, О.Б. Солтыс, В.В. Сердюков, С.А. Якунов] – 259 с. – НА ИА НАНУ. – № 1980/15.

Кубышев А.И. Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Каховской ОС в 1984 г. в Херсонской и Запорожской обл. / [А.И. Кубышев, В.В. Дорофеев, А.Л. Нечитайло, А.В. Симоненко, Ю.А. Шилов, С.А. Куприй,

Н.В. Ковалев, А.Ш. Амирханов, С.Г. Боталов, Г.И. Лысенко, Ю.И. Толкачев, С.А. Ян] – 219 с. – НА ІА НАНУ. – № 1984/11.

Кульбака В. Соматичні культи півдня Східної Європи / В. Кульбака, В. Качур – Маріуполь: ПГТУ, 1998. – 60 с.

Ларенок П.А. Охранные раскопки кургана на территории базы производственного объединения «Красный металлист» / П.А. Ларенок. – Ростов-н/Д, 2000. – 66 с.

Литвиненко Р.О. Похоронения культурного кола Бабине з астрагалами / Р.О. Литвиненко // Древности. – Харьков, 2005. – С. 74 – 86.

Острроверхов А.С. Новые катакомбные памятники Северо-Западного Причерноморья / А.С. Острроверхов, И.В. Сапожников // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тезисы докладов Всесоюзного семинара. – Запорожье: Изд-во ЗГУ, 1990. – С. 72-76.

Плешивенко А.Г. Курганы эпохи бронзы у Белозёрского лимана / А.Г. Плешивенко // Музейний Вісник: науково-теоретичний щорічник. – Вип. 6. – Запоріжжя, 2006. – С. 15-45.

Плешивенко А.Г. Курганы эпохи бронзы в Днепровском Надпорожье / А.Г. Плешивенко // ССПК. – XVI. – Запоріжжя. – 2012. – С. 95-123.

Подобед В.А. Таранные кости крупного рогатого скота в культурах эпохи бронзы степной и лесостепной Евразии / В.А. Подобед, А.Н. Усачук, В.В. Цимиданов // Теория и практика археологических исследований. – Барнаул. – 2014. – №2 (10). – С. 31-56.

Полин С.В. Курганы верховьев Ингульца (курганы у сс. Успенка и Головковка) / С.В. Полин, Н.П. Тупчиенко, А.В. Николова. – К., 1992. – 47 с.

Попандопуло З.Х. Курганы эпохи меди-бронзы Бабурского могильника / З.Х. Попандопуло // ДСПК. – Запорожье: Изд-во ЗГУ, 1993. – Вып. 4. – С. 79-101.

Попандопуло З.Х. Курганний могильник у с. Беленькое / З.Х. Попандопуло // ДСПК. – Вып. VI. – Запорожье: Изд-во ЗГУ, 1997. – С. 106-111.

Прокофьев Р.Ф. Раскопки курганов на побережье Таганрогского залива / Р.Ф. Прокофьев, Т.Е. Прокофьева // Археологические записки. – Ростов-н/Д. – 2009. – Вып. 6. – С. 74-92.

Пустовалов С.Ж. Опыт применения формализованно-статистических методов для половозрастного анализа погребения катакомбной культуры / С.Ж. Пустовалов, Л.А. Черных // Методологические и методические вопросы археологии. – К., 1982. – С. 105-140.

Пустовалов С.Ж. Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры / С.Ж. Пустовалов // STRATUM plus. От Балкан до Гималаев: Время цивилизаций. – СПб., 1999. – № 2. – С. 225-255.

Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С.Ж. Пустовалов. – К.: Шлях, 2005. – 412 с.

Синюк А.Т. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона (Павловский могильник) / А.Т. Синюк. – Воронеж, 1983. – 192 с.

Сотникова С.В. Детские погребения с наборами альчиков и роль игры в обществах населения эпохи бронзы / С.В. Сотникова // ВААЭ. – № 2 (25). – Тюмень, 2014. – С. 26-34.

Стрельник М.О. Ігри давнього населення України / М.О. Стрельник, С.А. Сорокіна, М.А. Хомчик // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 101: Теорія та історія культури. – С. 46-54.

Тихомолова И.Р. Исследование курганов эпохи бронзы на Правобережье Днепра / И.Р. Тихомолова, З.Х. Попандопуло // Музейний Вісник: науково-теоретичний щорічник. – Вип. 14. – Запоріжжя, 2014. – С. 49-83.

Тощев Г.Н. Крым в эпоху бронзы / Г.Н. Тощев – Запорожье: Изд-во ЗНУ, 2007. – 304 с.

Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества / В.В. Цимиданов. – Донецк, 2004. – 204 с.

Цимиданов В.В. Погребения срубной культуры с астрагалами из Новопокровки-2 (Нижнее Поволжье): «игроки» или медиаторы? / В.В. Цимиданов // Теория и практика археологических исследований. – № 1 (11). – Барнаул, 2015. – С. 56-69.

Шапошникова О.Г. Курганная группа близ с. Старогорожено / О.Г. Шапошникова, В.Н. Фоменко, А.М. Балускин // Древности Поингулья. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 99-145.

Шилов Ю.А. Прародина ариев: история обряды и мифы / Ю.А. Шилов. – К.: СИНТО, 1995. – 742 с.

Щепинский А.А. Северное Присивашье в V – I тысячелетиях до нашей эры / А.А. Щепинский, Е.Н. Черепанова. – Симферополь: Крым, 1969. – 328 с.

REFERENCES

Voinarovskiy V.M. Pokhovannia chynbariv / V.M. Chynbarstvo // Zapysky naukovohto tovarystva im. T. Shevchenka. Pratsi arkheolohichnykh komisii. – Lviv, 2007. – Т. SSLIII. – S. 440-466.

Gej A.N. Novotitorovskaya kul'tura / A.N. Gej. – M., 2000. – 224 s.

Gening V.V. Arheologicheskie pamyatniki Krymskogo Prisivash'ya. Pervaya kurgannyya grupa u s. Celinnoe / V.V. Gening, V.N. Korpusova – K.: IA NAN USSR, 1989. – 44 s.

Hryshchuk O.M. Astrahaly yak element pokhovalnoho obriadu naselennia Dnipro – Donskoi babynskoi kultury / O.M. Hryshchuk // Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk. – № 17. – Donetsk, 2013. – S. 24-34.

Guguev Yu.K. Poloveckoe svyatilishche iz mogil'nika Ryabichev na levoberezh'e Dona / Yu.K. Guguev // Trudy arheologieskogo nauchno-issledovatel'skogo byuro. – Т. IV. – Rostov-n/D, 2009. – S. 12 – 73.

Evdokimov G.L., Poruckij A.G., Gershkovich Ya.P. Otchet o raskopkah kurganov i poseleniya Krasnoznamenskoj novostroechnoj ehkspedicii v Hersonskoj obl. v 1981 g. – 153 s. – NA IA NANU. – № 1981/21.

Klejn L.S. Proiskhozhdenie nulya, ili drevnejshaya ehvolyuciya igry v kosti mezhdun Dunaem i Indom / L.S. Klejn // Stratum plus. – SPb; Kishenev; Odessa, 1997. – S. 47-66.

Kovaleva I.F. Pogrebal'nyj obryad i ideologiya rannih skotovodov (po materialam kul'tur bronzovogo veka Levoberezhnoj Ukrainy) / I.F. Kovaleva. – Dnepropetrovsk: DGU, 1983. – 108 s.

Koltuhov S.G. Kurgannye drevnosti Kryma. II (po materialam raskopok Severo-Krymskoj ehkspedicii v 1993-1995 gg.) / S.G. Koltuhov, G.N. Toshchev. – Zaporozh'e: ZGU, 1998. – 194 s.

Kubyshev A.I., Dorofeev V.V., Evdokimov G.L., Nikolova A.V., Polin S.V., Simonenko A.V., Chekamova G.I., Yadvichuk V.I. Otchet o rabotah Hersonskoj arheologicheskoi ehkspedicii v 1976 g. – 157 s. – NA IA NANU. – № 1976/11.

Kubyshev A.I., Dorofeev V.V., Shilov Yu.A., Polin S.V., Shevchenko N.P., Chernyh L.A., Marchenko I.L., Soltys O.B., Serdyukov V.V., Yakunov S.A. Raskopki Hersonskoj arheologicheskoi ehkspedicii v 1980 g. – 259 s. – NA IA NANU. – № 1980/15.

Kubyshev A.I., Dorofeev V.V., Nechitajlo A.L., Simonenko A.V., Shilov Yu.A., Kuprij S.A., Kovalev N.V., Amirhanov A.Sh., Botalov S.G., Lysenko G.I., Tolkachev Yu.I., Yan S.A. Otchet o rabotah Hersonskoj arheologicheskoi ehkspedicii IA AN USSR v zone stroitel'stva Kahovskoj OS v 1984 g. v Hersonskoj i Zaporozhskoj obl. – 219 s. – NA IA NANU. – № 1984/11.

Kulbaka V. Somatychni kul'ty pivdnia Skhidnoi Yevropy / V. Kulbaka, V. Kachur – Mariupol: PHTU, 1998. – 60 s.

Larenok P.A. Ohrannye raskopki kurgana na territorii bazy proizvodstvennogo ob"edineniya «Krasnyj metallist» / P.A. Larenok – Rostov-n/D, 2000. – 66 s.

Lytvynenko R.O. Pokhovannia kulturnoho kola Babyne z astrahalamy / R.O. Lytvynenko // Drevnosti. – Kharkov, 2005. – S. 74-86.

Ostroverhov A.S. Novye katakombnye pamyatniki Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya / A.S. Ostroverhov, I.V. Sapozhnikov // Problemy izucheniya katakombnoj kul'turno-istoricheskoy obshchnosti: Tezisy dokladov Vsesoyuznogo seminaru. – Zaporozh'e: ZGU, 1990. – S. 72-76.

Pleshivenko A.G. Kurgany ehpoi bronzy u Belozyorskogo limana / A.G. Pleshivenko // Muzejnij visnik: naukovo-teoretichnij shchorichnik. – Vyp. 6. – Zaporizhzhya, 2006. – S. 15-45.

Pleshivenko A.G. Kurgany ehpoi bronzy v Dneprovskom Nadporozh'e / A.G. Pleshivenko // Starozhitnosti stepovogo Prichernomor'ya ta Krimu. – Zaporizhzhya. – 2012. – HVI. – S. 95-123.

Podobed V.A. Tarannye kosti krupnogo rogatogo skota v kul'turah ehpoi bronzy stepnoj i lesostepnoj Evrazii / V.A. Podobed, A.N. Usachuk, V.V. Cimidanov // Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovanij. – Barnaul. – 2014. – № 2 (10). – S. 31-56.

Polin S.V. Kurgany verhov'ev Ingul'ca (kurgany u ss. Uspenka i Golovkovka) / S.V. Polin, N.P. Tupchienko, A.V. Nikolova. – K., 1992. – 47 s.

Popandopulo Z.H. Kurgany ehpoi medi-bronzy Baburskogo mogil'nika / Z.H. Popandopulo // Drevnosti stepnogo Prichernomor'ya i Kryma. – Zaporozh'e, 1993. – Vyp. 4. – S. 79-101.

Popandopulo Z.H. Kurgannyj mogil'nik u s. Belen'koe // Drevnosti stepnogo Prichernomor'ya i Kryma. – Vyp. VI. – Zaporozh'e: ZGU, 1997. – S. 106-111.

Prokof'ev R.F. Raskopki kurganov na poberezh'e Taganrofskogo zaliva / R.F. Prokof'ev, T.E. Prokof'eva // Arheologicheskie zapiski. – Vyp. 6. – Rostov-n/D. – 2009. – S. 74-92.

Pustovalov S.Zh. Opyt primeneniya formalizovanno-statisticheskikh metodov dlya polovozrastnogo analiza pogrebeniya katakombnoj kul'tury / S.Zh. Pustovalov, L.A. Chernyh // Metodologicheskie i metodicheskie voprosy arheologii. – Kiev, 1982. – S. 105-140.

Pustovalov S.Zh. Modelirovanie lica po cherepu u naseleniya ingul'skoj katakombnoj kul'tury / S.Zh. Pustovalov // STRATUM plus. Ot Balkan do Gimalaev: Vremya civilizacij. – SPb, 1999. – № 2. – S. 225-255.

Pustovalov S.Zh. Sotsialnyi lad katakombnogo suspilstva Pivnichnogo Prychornomor'ia / S.Zh. Pustovalov. – K., 2005.

Sinyuk A.T. Kurgany ehpoi bronzy Srednego Dona (Pavlovskij mogil'nik) / A.T. Sinyuk. – Voronezh, 1983. – 192 s.

Sotnikova S.V. Detskie pogrebeniya s naborami al'chikov i rol' igry v obshchestvah naseleniya ehpoi bronzy / S.V. Sotnikova // Vestnik arheologii, antropologii, ehtnografii. – Tyumen', 2014. – № 2 (25). – S. 26 – 34.

Strelnyk M.O. Ihry davnoho naselennia Ukrainy / M.O. Strelnyk, S.A. Sorokina, M.A. Khomchyk // Naukovi zapysky NaUKMA. – 2010. – T. 101: Teoriia ta istoriia kultury. – S. 46-54.

Tihomolova I.R. Issledovanie kurganov ehpoi bronzy na Pravoberezh'e Dnepra / I.R. Tihomolova, Z.H. Popandopulo // Muzejnij visnik naukovo-teoretichnij shchorichnik. – Zaporizhzhya. – 2014. – Vip. 14. – S. 49-83.

Toshchev G.N. Krym v ehpohe bronzy / G.N. Toshchev. – Zaporozh'e: ZNU, 2007. – 304 s.

Cimidanov V.V. Social'naya struktura srubnogo obshchestva / V.V. Cimidanov. – Doneck, 2004. – 204 s.

Cimidanov V.V. Pogrebeniya srubnoj kul'tury s astragalami iz Novopokrovki-2 (Nizhnee Povolzh'e): «igroki» ili mediatory? / V.V. Cimidanov // Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovanij. – № 1 (11). – Barnaul, 2015. – S. 56-69.

Shaposhnikova O.G. Kurgannaya gruppa bliz s. Starogorozheno / O.G. Shaposhnikova, V.N. Fomenko, A.M. Balushkin // Drevnosti Poingul'ya. – K.: Naukova dumka, 1977. – S. 99-145.

Shilov Yu.A. Prarodina ariev: istoriya obryady i mify / Yu.A. SHilov. – K.: SINTO, 1995. – 742 s.

Shchepynskiy A.A. Severnoe Prisivash'e v V – I tysyacheletiyah do nashej ehry / A.A. Shchepynskiy, E.N. Cherepanova. – Simferopol': Krym, 1969. – 328 s.